

SOKRATES – VZORNÝ OBČAN, ALEBO ROZVRACAČ ATÉNSKEJ DEMOKRACIE?

ANDREJ KALAŠ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

KALAŠ, A.: Socrates: En Exemplary Citizen, Or a Man Subverting Athenian Democracy?
FILOZOFIA 63, 2008, No 1, p. 2

The paper's aim is to explain the crucial aspects of the close relationship of an Athenian citizen of the classical era to his city-state. It gives a brief historical outline of the democratic institutions in Athens as established after Ephialtes' reforms of the Athenian constitution in 462. Further, it exemplifies the political system in question on Socrates' relationship to his city-state, as presented in Plato's *Criton*. Finally, it considers the grounds of Socrates' being sentenced to death by the Athenian democratic tribunal, arguing that the heroic death of Socrates was an inevitable consequence of his philosophical creed, to which he adhered all his life.

Keywords: Socrates – Athens – Democracy – City-state – Citizen – Civil obedience

Cieľom nášho príspevku je najskôr podať stručnú historickú charakteristiku obdobia 2. polovice 5. storočia pred Kr. v Aténach a na dobových politických inštitúciách ukázať, aké boli spoločenské predpoklady vzniku úzkeho prepojenia individuálneho človeka-občana s politickým organizmom aténskej polis. Tento historický exkurz do tzv. zlatého veku aténskej demokracie bude pre nás východiskom predstavenia akýchsi dvoch tvárí filozofa a mysliteľa Sokrata. Na jednej strane ukážeme jeho plnokrvný vzťah, až bytostné prepojenie s „politikom“ demokratických Atén, na strane druhej zas jeho kritiku aténskej polis a jej inštitúcií, ktorá bola podstatným faktorom pri Sokratovom odsúdení na smrť v r. 399. Pokúsime sa priblížiť niektoré stránky a okolnosti procesu so Sokratom a vyslovíme niekoľko opodstatnených dôvodov, ktoré umožňujú lepšie pochopiť odsúdenie Sokrata na smrť a ktoré nám ju pomáhajú pochopiť ako celkom prirodzené a zákonité vyústenie jeho celoživotného mysliteľského a „osvietenského“ diela.

1. Historicko-politická charakteristika „zlatého veku“ aténskej demokracie. Aténske politické zriadenie po Efialtových reformách v r. 462 pred Kr. zvykneme nazývať priamou antickou demokraciou (*δημοκρατία, δῆμος, πολιτεία*). Jej vznik bol daný špecifickým vnútorným vývojom Atén, z ktorých sa po víťazných vojnách s Perzskou ríšou stáva „imperiálna“ mocnosť s osobitným spôsobom spravovania „vecí verejných“ (*τὰ πολιτικά*), v ktorých má rozhodujúce slovo neurodzený ľud (*δῆμος*). Politik Efialtés počas neprítomnosti svojho „antidemokratického“ odporcu a aristokraticky zmyšľajúceho politika Kymóna¹ presadil v Aténach ústavné zmeny, ktoré podstatným spôsobom obme-

¹ Kymón sa v tom čase ponáhal na pomoc Sparťanom, ktorých sužovalo povstanie tamojších otrokov (*εἰλωτες, εἰλωται*). Kymónovej povesti zaiste nepridalo totálne fiasko a potupa, ktorou sa jeho horlivá iniciatíva Sparte skončila: Sparťania Kymónovej armáde odkázali, že jej pomoc už nepotrebujú. Dôvodom však podľa historika Tukydyda bolo to, že Sparťania sa obávali zhubného vplyvu „demokra-

dzili právomoci aristokratického Areopágu (*Ἄρειος πάγος* = „Areov vršok“ pod Akropolou, kde zasadal). V nasledujúcom výklade prezentujeme niekoľko faktov z dejín staroveku, ktoré sú nevyhnutné na pochopenie fungovania priamej aténskej demokracie druhej polovice 5. storočia pred Kr. Vychádzať budeme z výkladu štandardných historických príručiek ([5], 540 – 559), pričom na niektorých miestach budeme citovať aj diela antických historikov.²

Areopág bol akosi aristokratickou radou s výraznými súdnymi právomocami v náboženských, ale aj iných záležitostiach. Skladal sa z bohatých aristokratických občanov Atén, ktorí mali dostatok majetku na to, aby mohli v duchu Solónovej oligarchickej ústavy³ zastávať tie najvyššie verejné funkcie. Areopág teda tvorili pôvodne predovšetkým tzv. eupatridi (*εὐπατριῶται* = „majúci urodzených otcov“), „vyslúžilí“ najvyšší úradníci štátu, ktorí sa nazývali archontí (*ἄρχοντες* = „vládcovia“). Efialtés presadenými ústavnými zmenami výrazne obmedzil súdne právomoci areopágu na jurisdikciu výlučne v náboženských záležitostiach a vo veci vraždy, pričom kontrolná právomoc areopágu nad úradníkmi prešla na tri najvýznamnejšie „demokratické“ aténske inštitúcie, v ktorých mal rozhodujúce slovo neurodzený aténsky ľud (*δῆμος*). Boli to ľudové zhromaždenie (*ἐκκλησία*), Rada 500 (*βούλη*) a apelačný (odvolací) súd (*ἡλιαία*). Skôr, než prejdeme k niektorým procesuálnym charakteristikám priamej aténskej demokracie, stručne charakterizujeme tieto jej tri najvýznamnejšie inštitúcie. Budeme pritom sledovať, ako ich charakter umožnil veľmi širokú účasť občanov neurodzeného pôvodu na vláde.

Ľudové zhromaždenie („snem“, *ἐκκλησία*) bol základnou politickou inštitúciou priamej aténskej demokracie. Tvorili ho všetci plnoprávni aténski občania, ktorí mali za sebou dvojročnú vojenskú službu (*ἐφεβεία*) a neboli súdnym rozhodnutím zbavení občianskych práv. Na zasadnutiach snemu, ktoré sa konali približne 40-krát do roka na aténskom vršku Pnyx, sa však spravidla z praktických dôvodov zúčastňovali len obyvatelia Atén a najbližšieho okolia. Snem mal rozsiahle zákonodarné právomoci a rozhodoval o najdôležitejších oblastiach života mesta, o vyhlásení vojny, zahraničných zmluvách, financiách, o náboženstve, zásobovaní, prípadne o odmeňovaní významných jednotlivcov. Snem volil najvyšších úradníkov mesta, tzv. stratégov (*στρατηγοί* = „velitelia“). Tí museli pri voľbe snem presvedčať o svojej odbornej i politickej kompetencii v príslušnej oblasti,⁴ podliehali jeho kontrole a na záver svojho ročného pôsobenia predkladali snemu

tického“ novátorstva (*νεωτεροποιία*), ktorým by u nich mohlo aténske vojsko vyvolať nežiaduce zmeny spartského zriadenia (*νεωτερίζειν*) (Thucydides: *Historiae* 1,102,1,1 – 1,102,4,1).

² V štúdiu uvádzame vlastné preklady pasáží z diel antických autorov.

³ Solón (6. stor. pred Kr.) bol aténsky politikom, elegickým básnikom a zákonodarcom, ktorý dokázal odvrátiť občiansku vojnu hroziacu Aténom ako dôsledok konfliktu medzi urodzenými a neurodzenými vrstvami obyvateľstva. Moc aristokracie zlomil presadením ústavy, ktorá aristokratické zriadenie fakticky nahradila oligarchickým. Obyvateľstvo totiž rozdelil podľa majetku (spočiatku podľa výnosu z pôdy) do štyroch skupín, ktoré mali odstupňované vojenské povinnosti a politickú moc. Areopág tvorili preto spočiatku prevažne, ale nie výlučne, predstavitelia rodovej aristokracie s najväčšími výnosmi pôdy (tzv. *πεντακοσιομέδιμνοι* = „s ročným výnosom 500 medimnov“), ku ktorým sa postupne s rozvojom obchodu a výroby pridružovali aj „neurodzení“ jednotlivci.

⁴ Najmocnejší muž vtedajších Atén stratég Perikles si teda musel svoju pozíciu rok čo rok pred snemom obhajovať od začiatku svojej kariéry v r. 443 až do smrti počas moru v obliehaných Aténach v r. 429. Desiatich stratégovia boli totiž nielen velitelia, ale často vo svojich rukách koncentrovali veľkú moc, ktorá však bola pod plnou kontrolou ľudového zhromaždenia.

správu o svojej činnosti. Už na tomto mieste pripomíname dôležitú skutočnosť, že hlasovaním snemu (*χειροτονεῖν* = „zdvíhať ruku“, hlasovať) na základe preukázanej odbornej spôsobilosti boli nominovaní len najvyšší úradníci, vojenský velitelia a iní verejní činitelia, ktorých činnosť si vyžadovala určitú odbornosť. Ostatné „nižšie“ funkcie podliehali tzv. losovaniu (*κλήροσ*), ktoré kritizoval práve Sokrates. Aténsky snem bol teda základnou zárukou „priamej“ demokracie, umožňujúcej principiálne každému občanovi účasť na správe vecí verejných (*τὰ πολιτικά*).

Rada 500 (*ἡ βουλὴ, οἱ πεντακόσιοι*) bola významnou politickou inštitúciou klasických Atén, ktorá zmierňovala ťažkopádnosť priamej demokracie, ak by tá bola ponechaná len na nepružné rozhodovanie ľudového zhromaždenia (*ἐκκλησία*). Z jej názvu vyplýva, že ju tvorilo 500 občanov – po 50 „delegátov“ losovaných z každej z desiatich atických správnych jednotiek nazývaných fýly (*φύλη* = „kmeň“). Zasadala častejšie ako snem a rozhodovala o bežnejších a „každodennejších“ záležitostiach mesta: prijímala poslov, starala sa o finančné záležitosti, spolupracovala s úradníkmi a kontrolovala ich. Väčšinu z týchto záležitostí však opäť neprerokúvala celá Rada 500, ale len akýsi jej „výkonný výbor“, v ktorom sa po dobu desiatiny roka (*πρυτανεία*) striedali jednotlivé fýly reprezentované spomínanými 50-timi delegátmi; tí sa počas vykonávania tejto funkcie (*πρυτανεύειν*) nazývali „prytanmi“ (*πρυτάνεις*). Tento „vládny“ výbor päťdesiatich prytanov, zasadajúci každodenne nepretržite až na sviatky, si každý deň spomedzi svojich členov losoval akéhosi „predsedu vlády“, ktorým sa mohol stať aténsky občan len raz za život.⁵ Tento sofistikovaný systém spravovania vecí verejných prepojených s dômyselným územným členením Atiky umožňoval na základe losovania teoreticky každému občanovi rozhodovať o tých najzávažnejších otázkach verejného charakteru.

Porotný súd (*ἡλιαία*) bol akousi základňou pre formovanie všetkých ďalších súdnych dvorov. Tvorilo ho 6000 atenských občanov starších ako 30 rokov, vybraných losovaním a rovnomerne zastúpených zo všetkých atických územných fýl. V Aténach neexistoval systém verejnej prokuratúry. Žalobcom mohol byť každý súkromný občan⁶ podávajúci žalobu na iného občana vo veci odporujúcej atenským (demokratickým) zákonom u príslušného archonta (nižší úradník zo starších čias). Tak napríklad Sokrates sa spolu s Eutyfronom na začiatku Platónovho dialógu *Eutyfron* stretávajú na Agore pri kráľovskej stoli, kde úradoval tzv. archón-kráľ (*βασιλεύς*),⁷ ktorému bola doručená obžaloba z vraždy otroka, podávaná Eutyfronom na vlastného otca, a obžaloba z bezbožnosti, ktorú podal Meletos proti Sokratovi. Tento úradník ustanovil súdny zbor, skladajúci sa zvyčajne z 501 členov z radov „veľkého“ porotného súdu (*ἡλιαία*), a dohodol podrobnosti súdneho rokovania. Vo zvlášť závažných prípadoch mohol súdiť aj celý porotný súd (*ἡλιαία*) alebo aj celé ľudové zhromaždenie (*ἐκκλησία*). Aténsky občan sa musel na súde obhajovať sám. Reč, ktorú si mohol dať za poplatok zložiť aj u sofistu, sa naučil naspa-

⁵ Jedným z prytanov sa v roku 406 zhodou okolností stal aj Sokrates. Ako uvedieme ďalej, otvorene sa postavil proti návrhu kolektívne súdiť ôsmich námorných veliteľov (*στρατηγούς*), veliacich v bitke pri Ariginúskych ostrovoch.

⁶ Občania, ktorí sa živili tým, že notoricky udávali iných spoluobčanov, pričom ich najčastejšie vydierali, sa nazývali sykofanti (*συκοφάνται* = „ten, kto žaluje na zlodēja fig“). Aténska demokracia sa proti nim bránila jednak tým, že pokutovala občana, ktorý z podanej žaloby neskôr upustil, a tiež žalobcu, ktorý pri hlasovaní súdu nezískal viac ako pätinu hlasov.

⁷ Plato: *Euthyphro* 2 a 1 – 4.

máť, aby ju mohol osobne predniesť. Aj táto skutočnosť bola výrazom aktívnej participácie občana na verejnom diani, ktoré si samo žiadalo rozvoj sofistiky.

Teraz sa pokúsime zhrnúť niektoré aspekty politického života mesta, na ktorých ešte lepšie vynikne priama a veľmi intenzívna participácia klasického aténskeho občana na správe vecí verejných. Sú to predovšetkým tieto faktory:

1. Do väčšiny z veľkého množstva aténskych úradov – tak jednočlenných, ako aj viacčlenných⁸ – boli radoví občania jednotlivých demov pridelovaní losovaním. Oxford Classical Dictionary uvádza, že z približne 1200 aténskych úradov (*ἀρχαί*) bolo len 100 volených v ľudovom zhromaždení (*ἐκκλησία*), pričom zvyšných 1100 bolo určených na základe losovania.⁹ Voľbou sa obsadzovali len tie úrady, ktoré si vyžadovali vysokú odbornú špecializáciu (stratégovia, finanční úradníci, výbory pre výstavbu hradieb a chrámov), do ostatných „rutinných“ funkcií (členovia súdov a Rady 500, zákonodarné výbory, dokonca aj spomínaný jednodňový „predseda vlády“) sa teda mohol na základe losovania dostať ktorýkoľvek plnoprávny občan. Túto participáciu na správe vecí verejných však nepovažoval za záťaž, ale za privilegium, za občiansku výsadu a vlastnú sebarealizáciu v polis, s ktorou bol jeho život bytostne spätý.¹⁰

2. Túto aktívnu participáciu občana na verejnom živote napomáhal aj systém diét, ktorými boli úradníci „odškodňovaní“ za stratu času stráveného v politike. V pseudoaristotelovskom spise *Aténska ústava* sa dozvedáme o konkrétnych sumách, ktoré dostávali aténski občania za jednodňovú účasť na politike. Pre lepšiu predstavu pripomíname, že jedna drachma – predstavujúca jednodňovú mzdu kvalifikovaného robotníka na Akropole – mala 6 obolov:

μισθοφοροῦσι δὲ πρῶτον ὁ δῆμος ταῖς μὲν ἄλλαις ἐκκλησίαις δραχμὴν, τῇ δὲ κυρίᾳ ἐννέα <ὀβολούς>· ἔπειτα τὰ δικαστήρια τρεῖς ὀβολούς· εἰς ἢ ἡ βουλή πέντε ὀβολούς· τοῖς δὲ πρυτανεύουσιν εἰς σίτησιν ὀβολὸς προστίθεται δέκα προστίθενται· ἔπειτ' εἰς σίτησιν λαμβάνουσιν ἐννέα ἄρχοντες τέτταρας ὀβολούς ἕκαστος, καὶ παρατρέφουσι κηρυκαὶ καὶ αὐλητὴν· ἔπειτ' ἄρχων εἰς Σαλαμῖνα δραχμὴν τῆς ἡμέρας· ἀδλοῦται δ' ἐν πρυτανείῳ δεῖπνοῦσι τὸν Ἐκ[α]τομβαιῶνα μῆνα, ὅ[τ]αν ᾗ τὰ Παναθηναῖα, ἀρξάμενοι ἀπὸ τῆς τετραδὸς

Predovšetkým je ľud platený – na hlavnom zhromaždení dostáva 9 obolov, na ostatných zasadnutiach drachmu. Súdny sú platené troma obolami, rada piatimi. Ak jej člen je z fýly, ktorá práve predsedá, má jeden obolos okrem toho na stravu a pridáva sa mu 10 obolov. Z deviatich archontov dostáva každý na stravu po štyroch oboloch, ale sami si vydržiaujú aj flautistu a hlásateľa. Správca poslaný na Salaminu dostáva drach-

⁸ Viacčlenné úrady (napr. spomínaní stratégovia) mali často 10 členov, aby v nich mohla mať zastúpenie každá z desiatich územných fýl (*φυλαί*). Rovnomernosť sociálnej participácie na týchto úradníckych výboroch garantovala tiež skutočnosť, že aténska fýla nebola obmedzená na jediný kompaktný územný celok, ale skladala sa z troch administratívno-územných jednotiek, tzv. tritýí (*τριτύς*), z ktorých jednu tvorilo vždy niekoľko vnútrozemských, druhú niekoľko prímorských a tretiu niekoľko mestských (aténskych) atických najnižších správnych jednotiek, nazývaných demy (*δῆμοι*).

⁹ ([13], s. v. Democracy, Athenian, II. Institutions).

¹⁰ Život občana klasických Atén sa väčšinu dňa odohrával na verejnom priestore, spravidla na agore. Svedčia o tom skromné aténske príbytky tohto obdobia, ktoré slúžili len na prespávanie. Takýto duch doby je v príkrom protiklade s honosnými vilami helenistického a rímskeho človeka, ktorý sa uzatváral do súkromia individuálneho a rodinného života.

ἰσταμένον. ἀμφικτύονες εἰς Δῆλον
δραχμὴν τῆς ἡμέρας ἐκάστης ἐκ Δῆλου
λαμβάνουσι). λαμβάνουσι δὲ καὶ ὅσαι
ἀποστέλλονται ἀρχαὶ εἰς Σάμον ἢ Σκῦρον ἢ
Λῆμνον ἢ Ἴμβρον εἰς σίτησιν ἀργύριον.

mu na deň. Rozhodcovia závodov sa stravujú vo vládnej budove („prytæiu“) počas mesiaca hekatombaióna, keď sa konajú panatenajské slávnosti, pričom začínajú štvrtý deň prvej tretiny mesiaca.¹¹ Zástupcovia mesta v Délskom námornom spolku dostávajú od ostrova Délos jednu drachmu denne. Peniaze na stravu dostávajú aj členovia všetkých úradných funkcií vysielaní na ostrovy Samos, Skyros, Lemnos a Imbros.

Aristoteles et Corpus Aristotelicum: Athenaion Politeia 61,2,1 – 13

3. V Aténach klasického obdobia boli aténski občania na rozdiel od prisťahovalcov (μέτοικοι)¹² oslobodení od pravidelných, tzv. priamych daní. Aténcania považovali za prirodzené, že bohatí občania mali za povinnosť a česť prispievať akýmisi „službami“ (λειτουργία) na najrozmanitejšie záležitosti týkajúce sa mesta: na stavbu vojnových lodí (πληρωραρχία) alebo na vycvičenie zboru (χορηγία) pre dramatické predstavenia. Zaujímavo sa v Aténach riešila situácia, keď mal nejaký občan pocit, že bolo naňho uvalené finančné bremeno neúmerne jeho majetku. Vtedy mohol vyzvať iného – podľa jeho názoru bohatšieho – občana na tzv. „výmenu“ (ἀντίδοσις). Tá znamenala, že vyzvaný spoluobčan buď príslušnú „službu“ zaplatil, alebo si s dotýčným vymenili majetok a „výmenu“ potom zaplatil vyzývateľ. O žiadnom reálnom prípade výmeny majetku však nevieme, preto v praxi zrejme znamenala výzva na „výmenu“ (ἀντίδοσις) to, že vyzvaný občan – zrejme s nevôľou – prebral finančné bremeno na seba. Inštitút „výmeny majetku“ (ἀντίδοσις) teda predstavoval veľmi účinný a spoľahlivo fungujúci mechanizmus, ktorý zabezpečil, že na verejné výdavky najviac prispievali najbohatší občania mesta. Tento systém „nepriamych“ daní je ďalším dôkazom identifikácie občana s verejným priestorom aténskej polis.

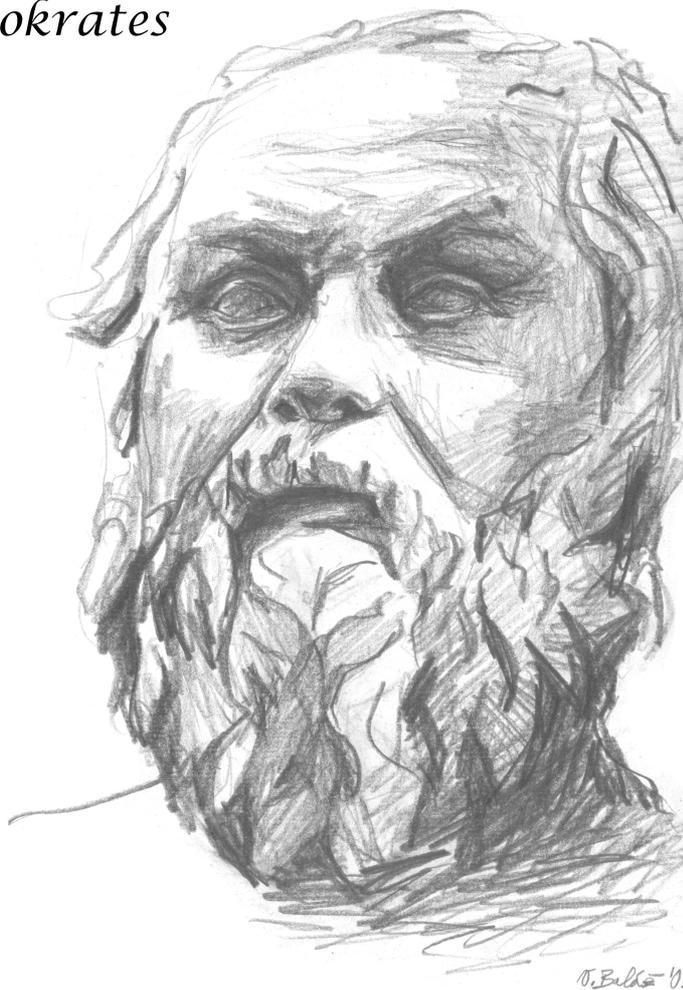
4. Spomenieme aspoň dve ďalšie inštitúcie ustanovené na ochranu aténskeho demokratického zriadenia. Prvá z nich je radikálnejšia a predstavuje drastickú stránku vlády väčšiny. Ide o tzv. ostrakizmus (črepinový súd) (ὄστρακισμός), založený podľa tradície Kleisténom už na sklonku 6. stor. pred Kr. Táto inštitúcia zabezpečovala, že raz za rok mal každý aténsky občan na črepinu (ὄστρακον) napísať meno človeka, ktorý podľa neho ohrozuje demokratické zriadenie mesta. Ostrakizovaný občan – nezriedka išlo aj o prominentných politikov – odišiel na 10 rokov do vyhnanstva. Po návrate do Atén sa však stal plnoprávnym občanom bez straty majetku. Druhou inštitúciou zameranou na ochranu zriadenia bola tzv. obžaloba z nezákonnosti (γραφὴ παρανόμων). V princípe išlo o to, že ktorýkoľvek aténsky občan mohol na sneme podať „obžalobu z nezákonnosti“ na akékoľvek uznesenie, zákon či návrh zákona iného občana, ak sa mu zdalo, že odporuje demo-

¹¹ Ide o náboženské slávnosti spojené s dramatickými závodmi, pripadajúce približne na náš mesiac august.

¹² Prisťahovalecká daň sa príznačne nazývala μετοίκιον.

kratickému zriadeniu mesta. Ak obžaloba úspešne prešla hlasovaním, zákon bol zrušený a jeho navrhovateľ postihnutý peňažnou pokutou; v opačnom prípade znášal pokutu občan podávajúci obžalobu z nezákonnosti. Zmysel tejto inštitúcie bol okrem ochrany demokracie aj v tom, že sa zamedzilo príliš častým zmenám ustanovených zákonov a pôsobeniu profesionálnych udavačov, tzv. sykofantov (pozri pozn. 7).

Sokrates

5. Ďalším významným faktorom, ktorý napomohol aktívnu participáciu všetkých – i tých najchudobnejších – vrstiev občanov na politike, bolo vytvorenie obrovskej námornej flotily a Periklov rozsiahly stavebný program. Oba tieto ciele boli financované z príspevkov (tzv. *φόρος* = poplatok, daň) vyberaných a niekedy vymáhaných od členov Dél-skeho námorného spolku, ktorého hegemonom boli Atény. Primárnym poslaním spolku bolo definitívne zavŕšenie víťazstva nad Peržanmi, preto Atény budovali a vydržovali obrovskú námornú flotilu. Jej stavba a Periklov stavebný program na aténskej Akropole v 40. a 30. rokoch 5. stor. pred Kr. boli štátnymi zá-

kazkami, zamestnávajúcimi veľké množstvo kvalifikovaných remeselníkov, ktorých ekonomické a sociálne postavenie sa tým výrazne zlepšovalo. Na lodiach potom zväčša ako veslári slúžili chudobní mesta, ktorí by boli inak odkázaní na živorenie bez pravidelného príjmu.¹³

¹³ Mestská chudoba a remeselníci mali preto záujem na pokračovaní aténskej „imperiólnej“ politiky a neskôr dokonca na predĺžovaní peloponézskej vojny so Spartou (431 – 405). Konzervatívna (aristokratická) strana zastávajúca záujmy roľníkov, ktorým vojna ničila úrodu a znemožňovala obrábať zem,

2. Sokrates – „etalón“ dobrého aténskeho občana. Sokrates je exemplárnym prípadom aténskeho občana klasického obdobia, ktorý bol bytostne zviazaný a identifikovaný so svojou polis, s jej inštitúciami a sociálno-politickými výdobytkami, ktoré sme sa snažili priblížiť v predchádzajúcom výklade. Analyticky sledovať túto výraznú líniu Sokratovho života v zachovanej pramennej literatúre však nie je cieľom našej štúdie. V zhutnenej podobe a na malom priestore sa však Sokratov vzťah k mestu vyjavuje v Platónovom dialógu *Kritón*, v ktorom sa Sokrates lúči so svojimi priateľmi a žiakmi, keď vo väzení čaká na vykonanie popravy. Tá sa nemôže vykonať skôr, než sa vráti loď zo zhromaždenia námorného spolku z ostrova Délos.¹⁴ Jadro dialógu spočíva v Sokratovom zdôvodňovaní odmietnutia ponuky jeho priateľov na útek z väzenia. Popri viacerých „vedľajších“ dôvodoch, ktorými sú pre Sokrata vysoký vek,¹⁵ nepriaznivé následky úteku pre jeho priateľov,¹⁶ jeho finančná náročnosť,¹⁷ smutný a nedôstojný život vo vyhnanstve,¹⁸ hanba pre rodinu, najmä deti, a uprednostňovanie názoru odborníka pred mienkou davu,¹⁹ sa podstata jeho argumentácie odvíja od myšlienky, že útek z väzenia by narušil jeho vzťah s mestom, ktorému je bezvýhradne oddaný. Pre Sokrata má postavenie dobrého občana, zachovávaného spravodlivosť dodržiavaním zákonov mesta, hodnotu vyššiu než vlastný život.²⁰ Na priblíženie tohto Sokratovho postoja si dovoľujeme uviesť štyri charakteristiky Sokratovej „politickej poslušnosti“ tak, ako nám ich podáva Blackwellova encyklopédia politického myslenia v hesle Sokrates.²¹ Jednotlivé charakteristiky dopĺňa-

zasa vystupovala proti vojne. Boj týchto dvoch frakcií zachytil v komédii *Mier* dramatik Aristofanes, ktorý bol hovorcom aristokratickej prospartskej mierovej strany. Angažovanosť tzv. starej atickej komédie na aktuálnych politických témach súdobých Atén je ďalším dôkazom aktívnej participácie občanov na politickom dianí. Pre úplnosť dodávame, že komickí autori helenistického obdobia (tzv. nová komédia) v dôsledku zmenených spoločenských podmienok na verejný priestor úplne rezignujú a obmedzujú sa na sféru súkromia a rodinných vzťahov.

¹⁴ Plato: *Crito* 43c5 – 43d6.

¹⁵ Plato: *Crito* 43b10 – 11.

¹⁶ Plato: *Crito* 44e1 – 45a5.

¹⁷ Plato: *Crito* 45a6 – 45b7.

¹⁸ Plato: *Crito* 45b7 – c4.

¹⁹ Pre Sokratovu koncepciu tzv. etického racionalizmu je veľmi dôležitá dištinkcia medzi mienkou davu (*οἱ πολλοί* nekritická väčšina, luza) a názorom odborníka (*ὁ ἐπαίων*) sa výrazne ukazuje aj v jeho rozhovore s Kritónom: Plato, *Crito* 46d-47d; 48a5 – 11. Kritický, až znevažujúci postoj Sokrata k tyranii demokratickej väčšiny sa zrači v jeho konštatovaní: ...εἰ ἴσθι ὅτι οὐ μὴ σοι συγχωρήσω, οὐδ' ἂν πλείων τῶν νῦν παρόντων ἢ τῶν πολλῶν δύναμις ὥσπερ παιδῶς ἡμῶς μορμολύττηται, δεσμῶν καὶ θανάτους ἐπιπέμπουσα καὶ χρημάτων ἀφαιρέσεις (... dobre vedz, že určite tí neustúpim ani vtedy, keď nás bude moc ľudu zastrášať ako deti ešte viac ako teraz, zosielať na nás väzenie, smrť i stratu majetku. Plato: *Crito* 46c2 – c6).

²⁰ Sokrates zdôrazňuje, že útek z väzenia znamená nespravodlivosť, ktorá škodí duši, o ktorú sa máme starať oveľa viac než o telo a o zachovanie fyzického života. Porovnajme: Ἄλλὰ μετ' ἐκείνου ἄρ' ἡμῖν βιωτὸν διεφθαρμένον, ᾧ τὸ ἄδικον μὲν λωβᾶται, τὸ δὲ δίκαιον οὐκ ἴσθισιν; ἢ φαυλότερον ἡγοῦμεθα εἶναι τοῦ σώματος ἐκεῖνο, ὅτι ποτ' ἐστὶ τῶν ἡμετέρων, περὶ ὃ ἢ τε ἀδικία καὶ ἢ δικαιοσύνη ἐστίν; (Sokrates: Vari budeme môcť žiť, keď v nás bude skazené to, čo hubí nespravodlivosť a čomu prospieva spravodlivosť? Alebo to, čoho sa týka nespravodlivosť a spravodlivosť, považujeme za menej dôležité než telo – bez ohľadu na to, ktorá časť z nás to vlastne je. – Plato: *Crito* 47e6 – 48a1). Porovnaj tiež Plato: *Crito* 48b4 – 10, kde Sokrates stotožňuje dobrý život (*εὖ, καλῶς ζῆν*) so životom spravodlivým (*δικαίως ζῆν*).

²¹ ([3], s. v. Sokrates). Hoci interpretácia, ktorá vidí v dialógu *Kritón* prejav Sokratovej „politickej

me citáciami relevantných pasáží z Platónovho dialógu *Kritón*:

1. Štát sa prirovnáva k otcovi.²² Občania ho musia povinne poslúchať tak pre výhody, ktoré im poskytuje, ako aj preto, že sú od neho prirodzene a nevyhnutne závislí:

φέρει γάρ, τί ἐγκαλῶν ἡμῖν καὶ τῇ πόλει ἐπιχειρεῖς ἡμᾶς ἀπολλύναι; οὐ πρῶτον μὲν σε ἐγεννήσαμεν ἡμεῖς, καὶ δι' ἡμῶν ἔλαβε τὴν μητέρα σου ὁ πατήρ καὶ ἐφύτευσέν σε; φράσον οὖν, τούτοις ἡμῶν, τοῖς νόμοις τοῖς περὶ τοὺς γάμους, μέμφη τι ὡς οὐ καλῶς ἔχουσιν;”

Len povedz, Sokrates, (scil. hovoria zákony), čože nám a mestu také vyčítaš, keď nás chceš zahubiť? Vari sme ťa nezrodili najskôr my? Tvoj otec si predsa prostredníctvom nás²³ vzal za ženu tvoju matku a takto ťa splodil. Povedz nám teda – presnejšie tej časti z nás, ktorá predstavuje zákony týkajúce sa sobášov –, či nám niečo vytýkaš alebo či máš niečo proti tomu, v akom sme stave...

Plato, *Crito* 50a8 – 50b5

2. Vzťah občana k štátu je asymetrický takisto ako vzťah dieťaťa k otcovi alebo otroka k pánovi: Človek nesmie odplácať ranu ranou, ale musí sa zmieriť s nerovným zaobchádzaním:

SW. Οὐδαμῶς ἄρα δεῖ ἀδικεῖν.

KR. Οὐ δῆτα.

SW. Οὐδὲ ἀδικούμενον ἄρα ἀνταδικεῖν, ὡς οἱ πολλοὶ οἴονται, ἐπειδὴ γε οὐδαμῶς δεῖ ἀδικεῖν.

KR. Οὐ φαίνεται.

SW. Τί δὲ δῆ; κακουργεῖν δεῖ, ὧ Κρίτων, ἢ οὐ;

KR. Οὐ δεῖ δήπου, ὧ Σώκρατες.

SW. Τί δέ; ἀντικακουργεῖν κακῶς πάσχοντα, ὡς οἱ πολλοὶ φασιν, δίκαιον ἢ οὐ δίκαιον;

KR. Οὐδαμῶς.

SW. Οὔτε ἄρα ἀνταδικεῖν δεῖ οὔτε κακῶς ποιεῖν οὐδὲνα ἀνθρώπων, οὐδ' ἂν ὅτιοῦν

Sokrates: V žiadnom prípade teda nemožno konať nespravodlivo.

Kritón: Určite nemožno.

Sokrates: Teda ani v prípade, že by sme trpeli nespravodlivosťou, nemožno ju odplácať nespravodlivosťou, keďže konať ju nemožno v žiadnom prípade. Ale väčšina má opačný názor.

Kritón: Zdá sa, že naozaj nemožno.

Sokrates: A aký máš názor na konanie zla, Kritón? Možno ho páchať, alebo nie?

Kritón: Rozhodne nie.

Sokrates: A čo odplácať zlým zlo, ktoré sami utrpíme? Je to nespravodlivé, alebo spravodlivé, ako si myslí väčšina?

poslušnosti“, vyhovuje tézam, ktoré sa snažíme v našej štúdii dokázať, jednako treba mať na pamäti, že takýto prístup implicitne predpokladá, že zákony, s ktorými sa Sokrates zhovára sú písané zákony mesta, inými slovami, samotné mesto. Charakter dialógu však nevyklučuje možnosť, že Sokrates tu môže mať na mysli aj zákony nepísané, upravujúce širšie chápaný vzťah človeka nielen k mestu, ale i k usporiadanému celku sveta vôbec.

²² Mesto prirovnáva Sokrates k matke – hoci v súvislosti s Meletom – v Platónovom dialógu *Eutyfón* (Plato, *Eutyphron* 2c7 – 8).

²³ Jednou z prvoradých úloh manželského zväzku bolo priniesť pre obec potomstvo – plnoprávných občanov polis. Perikles v snahe obmedziť rozsah obyvateľstva poberajúceho výhody občianskeho stavu presadil v r. 451 zákon, podľa ktorého sa mohol stať občanom len potomok rodičov, ktorí boli obaja občania. Periklove deti, ktoré mal s milenkou Aspasiou, preto občanmi neboli.

πάσχη ὑπὲρ αὐτῶν.

Kritón: Určite to spravodlivé nie je...
Sokrates: Nik teda nesmie páchať zlo ani nespravodlivosť ako odplatu za zlo od iných – nech by bolo akokoľvek veľké.

Plato, *Crito* 49b8 – 49c6; 49c10 – 11

ἢ οὕτως εἴ σοφὸς ὥστε λεληθέν σε ὅτι μητρὸς τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστιν πατὴρ καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον καὶ ἐν μείζονι μοῖρα καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νόοις ἔχουσι, καὶ σέβεσθαι δεῖ καὶ μᾶλλον ὑπέκειναι καὶ θωπεύειν πατρίδα χαλεπαίνουσαν ἢ πατέρα, καὶ ἢ παιδεῖν ἢ ποιεῖν ἂν κελεύῃ, καὶ πάσχειν εἴαν τι προστάτη παθεῖν ἡσυχίαν ἄγοντα...

Alebo ti tvoja múdrosť nedokáže odhaliť to, že vlasť je váženejšia, vznešenejšia a posvätejšia než matka, otec či všetci ostatní predkovia? Ved' je v porovnaní s nimi vo väčšej úcte tak u bohov, ako aj u rozumných ľudí. Keď sa vlasť na nás hnevá, treba jej ustupovať, ctiť si ju a chláholiť väčšmi ako otca. V takom prípade ju máme alebo presviedčať, alebo urobiť to, čo prikazuje. Treba pokorne znášať všetko, čo vlasť nariaďuje vytrpieť...

Plato, *Crito* 51a7 – 51b5

3. Žiť v meste, ktoré môže človek opustiť, ale tak neurobí, znamená tichý súhlas s jeho zákonmi:

... ὅμως προαγορεύομεν τῷ ἐξουσίαν πεποιημένοι Ἀθηναίων τῷ βουλομένῳ, ἐπειδὴν δοκιμασθῆ καὶ ἴδῃ τὰ ἐν τῇ πόλει πράγματα καὶ ἡμᾶς τοὺς νόμους, ᾧ ἂν μὴ ἀρέσκωμεν ἡμεῖς, ἐξεῖναι λαβόντα τὰ αὐτοῦ ἀπιέναι ὅποι ἂν βούληται ...
... ὃς δ' ἂν ὑμῶν παραμείνη, ὁρῶν ὃν τρόπον ἡμεῖς τὰς τε δίκας δικάζομεν καὶ τὰλλα τὴν πόλιν διοικοῦμεν, ἤδη φαμέν τοῦτον ὡμολογημένοι ἔργῳ ἡμῶν ἂν ἡμεῖς κελεύωμεν ποιήσειν ταῦτα...

... (scil. hovoria zákony) napriek tomu verejne vyhlasujeme, že ktorémukoľvek Aténčanovi, ktorý vyskúšal a uvidel pomery v meste a nás, zákony, dávame možnosť odísť so svojím majetkom kamkoľvek, kam sa bude chcieť vysťahovať, v prípade, že sa mu nebudeme páčiť... kto z vás však zostane, hoci vidí, ako rozhodujeme spory a ako aj v inom spravujeme mesto, ten podľa nás už skutkom uzavrel s nami zmluvu, že bude konať všetko to, čo budeme my nariaďovať.

Plato, *Crito* 51d2 – 51e4

4. Neposlušnosť vo vzťahu k akémukoľvek zákonu pramení z ducha neposlušnosti vo vzťahu k systému zákonov ako celku:

νόμοι... ἔροιντο “Εἰπέ μοι, ὦ Σώκρατες, τί ἐν νῷ ἔχεις ποιεῖν; ἄλλο τι

Ζákony (hovori Sokrates)... by sa spýtali: Povedz mi, Sokrates, čo zamýšľaš vyko-

ἢ τούτῳ τῷ ἔργῳ ᾧ ἐπιχειρεῖς διανοῆ
 τοὺς τε νόμους ἡμᾶς ἀπολέσαι καὶ
 σύμπασαν τὴν πόλιν τὸ σὸν μέρος; ἢ
 δοκεῖ σοι οἷόν τε
 ἔτι ἐκείνην τὴν πόλιν εἶναι καὶ μὴ
 ἀνατετράφθαι, ἐν ἣ ἂν αἱ γεγόμεναι δίκαι
 μηδὲν ἰσχύωσιν ἀλλὰ ὑπὸ ἰδιωτῶν ἄκυροί
 τε γίνωνται καὶ διαφθεύονται;”

nať? Ide ti o niečo iné než o to, aby si
 týmto svojim zamýšľaným skutkom zahu-
 bil nás, zákony, a celé mesto v miere, akej
 si schopný? Alebo si myslíš, že ešte môže
 existovať a nebyť v úplných ruinách také
 mesto, v ktorom vynesené rozsudky nema-
 jú platnosť a kde ich na vlastnú päsť rušia
 a maria individuálni občania?

Plato, *Crito* 50a8 – b5

3. Sokrates – kritik, alebo rozvracač aténskej demokracie? V nasledujúcej časti sa pokúsime podať z hľadiska predchádzajúceho výkladu alternatívny a na prvý pohľad dokonca protikladný obraz Sokrata, ktorého aténsky ľud obviňuje, usvedčuje a trestá rozsudkom smrti. Z čoho vlastne Aténčania Sokrata vinili a za čo odsúdili? Z väčšiny dostupných prameňov vyplýva, že obvinenie Sokrata malo na procese prevažne náboženský charakter. Tak ho museli vnímať jednak súčasníci, jednak súdni porotcovia, ale i sám Sokrates, ktorý prevažnú časť svojej obhajoby – ak veríme jej Platónovej a Xenofónovej verzii – venoval vyvracaniu obvinení z bezbožnosti. Plnú verziu žaloby na Sokrata nám zachoval Diogenes Laertský, tvrdiaci, že podľa Favorina je originálne miestoprisažné vyhlásenie žalobcu uložené v Demetrimom chráme v Aténach, o ktorom vieme, že bol miestom štátneho archívu:

Ἦ δ' ἀνωμοσία τῆς δίκης τοῦτον εἶχε
 τὸν τρόπον ἀνακεῖται γὰρ ἔτι καὶ νῦν,
 φησὶ Φαβωρίῳς (FHG iii. 578), ἐν τῷ
 Μητρώῳ “τάδε ἐγράψατο καὶ
 ἀνωμόσατο Μέλητος Μελήτου Πιτθεύς
 Σωκράτει Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν
 ἀδικεῖ Σωκράτης, οὗς μὲν ἡ πόλις νομίζει
 θεοὺς οὐ νομίζων, ἔτερα δὲ καινὰ
 δαιμόνια εἰσηγούμενος ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς
 νέους διαφθεύων. τίμημα θάνατος.”

Miestoprisažné vyhlásenie žaloby, ktoré je
 ešte aj dnes podľa Favorina uložené
 v chráme matky Demetry, malo takúto
 podobu: „Meletos, syn Meléta z demu
 Pitthos, zažaloval Sokrata, syna Sofronis-
 ka z Alopeky, a prisahou svoju žalobu
 odprisahal takto: „Sokrates je vinný tým,
 že neverí v bohov, v ktorých verí mesto,
 a zavádza pritom iné nové božstvá. Vinný
 je aj preto, lebo kazí mládež. Navrhova-
 ným trestom je smrť.“

Diogenes Laertios, *Vitae philosophorum* 2,40,1 – 7

Keď zhrnieme to, čo nám o žalobcových obvineniach Sokrata hovoria na relevantných miestach Platón a Xenofón, dostávame presnejší obraz o obsahu žaloby. Sokrates teda podľa Meleta kazí mládež jednak tým, že diskutuje o názoroch prírodných filozofov kritizujúcich bohov²⁴, jednak tým, že vyzývaním „daimónia“ si nárokuje na pozíciu akejsi oficiálne „neautorizovanej“ veštiarne.²⁵ Opäť teda ide o náboženské obvinenia. Pre účely nášho skúmania však budú zaujímavé tie miesta v prameňoch, kde sa hovorí o politických

²⁴ Platon, *Apologia Socratis* 26d; Xenophon, *Memorabilia* 1,1,12 – 14.

²⁵ Platon, *Apologia Socratis* 27c; Xenophon, *Apologia Socratis* 10,12 – 13; Xenophon *Memorabilia* 1,1,2.

obvineniach Sokrata. Tieto žaloby mohli byť implicitne zahrnuté v „kazení mládeže“, čo by vysvetľovalo, prečo o nich explicitne hovorí len Xenofón na dvoch miestach v *Spomienkach na Sokrata*:

*Ἀλλὰ νῆ Δία, ὁ κατήγορος ἔφη,
ὑπερορᾶν ἐποίει τῶν καθεστώτων νόμων
τοὺς συνόντας, λέγων ὡς μῶρον εἶη τοὺς
μὲν τῆς πόλεως ἄρχοντας ἀπὸ κνάμου
καθιστάναι, κυβερνήτη δὲ μηδένα θέλειν
χρῆσθαι κναμευτῶ μηδὲ τέκτονι μηδ'
αὐλιητῇ μηδ' ἐπ' ἄλλα τοιαῦτα, ἃ πολλῶ
ἐλάττονας βλάβας ἀμαρτανόμενα ποιεῖ
τῶν περὶ τὴν πόλιν ἀμαρτανομένων τοὺς
δὲ τοιούτους λόγους ἐπαίρειν ἔφη τοὺς
νέους καταφρονεῖν τῆς καθεστῶσης
πολιτείας καὶ ποιεῖν βιαίους.*

*Ἄλλ' ἔφη γε ὁ κατήγορος, Σωκράτει
ὁμιλητᾶ γενομένω Κριτίας τε καὶ
Ἀλκιβιάδης πλεῖστα κακὰ τὴν πόλιν
ἐποίησάντην. Κριτίας μὲν γὰρ τῶν ἐν τῇ
ὀλιγαρχία πάντων πλεονεκτιστάτος τε
καὶ βιαιότατος ἐγένετο, Ἀλκιβιάδης δὲ
αὖ τῶν ἐν τῇ δημοκρατία πάντων
ἀκρατέστατος τε καὶ ὑβριστότατος.*

Namôjveru, žalobca tvrdil, že svojich spolubesedníkov privádzal k pohrdaniu ustanovenými zákonmi, keď hovoril, že je vraj hlúpe vyberať úradníkov vládnučích v meste na základe lósu. Podľa neho si vraj nikto nechce na základe losovania voliť kormidelníka, ale ani tesára či flautistu. Podobne vraj postupujeme aj pri iných odboroch, ktoré nám v prípade zlyhania spôsobujú oveľa menšiu škodu, než keď zlyhá riadenie mesta. Podľa žalobcu podnecovali takéto Sokratove slová v mládeži pohrdanie legitímnym demokratickým zriadením a vyvolávali u nej okrem toho násilné správanie.

Xenophon, *Memorabilia* 1,2,9,1-10,1

Žalobca však tvrdil, že Kritias a Alkibiades spôsobili mestu tie najväčšie škody práve preto, lebo sa stali Sokratovými žiakmi. Kritias bol najchamtivejší a najnásilnejší spomedzi všetkých prominentov oligarchického režimu. Alkibiades zas nad všetkými vynikal svojou neviazanosťou a spunosťou za demokracie.

Xenophon, *Memorabilia* 1,2,12,1-1,2,13,1

Druhá uvádzaná politická žaloba musí byť podľa Hansena len zmienkou o Sokratových vzťahoch s dvoma previnilcami proti aténskej demokracii z obdobia pred r. 403, keď bola po víťazstve demokracie udelená amnestia²⁶ na všetky politické a náboženské prečiny vykonané pred týmto rokom. Nejde zrejme preto o žalobu v pravom slova zmysle, ale len o akýsi podporný argument. Jadro politickej žaloby proti Sokratovi je preto podľa tohto autora obsiahnuté v prvom Xenofóntovom texte a musí sa týkať Sok-

²⁶ V pohnutých časoch peloponézskej vojny bola v Aténach dvakrát zvrhnutá demokracia a nastolená oligarchia – v r. 411 a v r. 404 – 403 pred Kr.. Druhý prevrat, počas ktorého bola ustanovená tzv. vláda tridsiatich tyranov (*οἱ τριάκοντα τύραννοι*), ktorej členom bol aj spomínaný Kritias, mal len krátke trvanie a po zvrhnutí tohto režimu bola v r. 403 vyhlásená amnestia na všetky predchádzajúce politické i náboženské zločiny. Fakt vyhlásenia tejto amnestie podľa Hansena nesmierne komplikuje skutočnosť, že Sokrata v r. 399 odsúdili na trest smrti. Podľa tohto autora dôvodom bolo najmä to, že hlavný žalobca v tomto procese Anytos bol horlivým zástancom amnestie ([8], 7 – 8).

ratovej verejnej kritiky aténskej demokracie od obdobia od udelenia amnestie v r. 403 po rok 399 pred Kr., keď sa odohrával proces so Sokratom ([8], 11 – 12).

Sokrates vystupuje na viacerých miestach v prameňoch ako zástanca a obdivovateľ spartskej (konzervatívnej, teda „nedemokratickej“) ústavy a tamojšieho spôsobu života. Tak možno chápať jeho kritiku systému losovania úradníkov v Aténach vo svetle Isokratovej správy hovoriacej o tom, že základný rozdiel medzi spartskou a aténskou ústavou spočíva v tom, že úrady sú v Sparte volené (*αἰρεταί*), v Aténach vyberané losovaním (*κλήρωται*).²⁷ Aj v Platónovom *Gorgiovi* Sokratov partner Kallikles poznamenáva, že kritika Aténčanov tlmočená Sokratom je odozvou rečí tých, ktorí obdivujú a napodobujú spartský spôsob života.²⁸ Ideová spriaznenosť Sokrata so Spartou zaznieva aj z iných miest v prameňoch. Napríklad v Xenofónovej *Apológii* prirovnáva Sokrates svoju osobu k legendárnemu spartskému zákonodarcovi Lykurgovi.²⁹ Podobne v Platónovom *Kritónovi* tlmočia aténske zákony, s ktorými tu vedie Sokrates fiktívny dialóg (pozri vyššie), jeho presvedčenie o dobrých zákonoch v Sparte a na Kréte.³⁰

Základnou otázkou však pre nás zostáva otázka, prečo Aténčania s najväčšou pravdepodobnosťou nedokázali tolerovať v rámci „demokratickej“ slobody slova (*παρηρησία*) Sokratov slovný obdiv k Sparte. Je totiž takmer isté, že ak sa Sokrates z hľadiska radového aténskeho občana nejako „previnil“ proti mestu, toto previnenie malo určite „verbálny“, nie skutkový charakter. Potvrďuje nám to rečník Hypereidés, ktorý niekoľko desaťročí po Sokratovom odsúdení v *Reči proti Autokleovi* Aténčanom pripomína, že ich predkovia potrestali Sokrata za slová (*ἐπὶ λόγοις ἐκάλαζον*).³¹ Zo strany Aténčanov tu išlo o porušenie slobody vyjadrovania (*παρηρησία*), ktorá bola podľa všetkého jednou zo základných hodnôt demokratických Atén. Slobodu myšlienok a vyjadrovania v Aténach veľavravne zdôrazňuje Demostenés, na život a na smrť oddaný aténskej demokracii a samostatnosti proti Filipovi II, keď v jednej zo svojich rečí hovorí, že v Sparte nie je dovolené chváliť zákony a ústavu Atén, hoci v Aténach spartskú ústavu môže chváliť ktokoľvek.³²

Prečo napriek proklamovanej demokratickej slobode slova nedokázali Aténčania zničiť Sokratovu kritiku svojho zriadenia? Určitým vysvetlením je zaiste fakt, že proces so Sokratom sa odohrával vo vypätej situácii po prehratej vojne so Spartou, ktorú Sokrates tak často obdivoval, a že Atény mali za sebou dva antidemokratické prevraty z r. 411 a 404. Je tu aj fakt, že Sokrates na rozdiel od Platóna a do istej miery od Aristotela a Isokrata, ktorí si za bránami svojich škôl slobodu slova beztrešne „užívali“, pôsobil verejne, a to všetkým na očiach. Hansen v tomto kontexte poznamenáva, že „v Sokratovom prípade neboli nebezpečné jeho názory na demokraciu, ale šírenie takýchto názorov medzi všetkými, čo sa unúvali navštevovať jeho každodenné diskusie na Agore“ ([8], 21).

²⁷ Isocrates, *Panathenaicus* 153 – 154.

²⁸ Sokrates tu vlastne len tlmočí názor, ktorý počul od iných, totiž že Perikles urobil z Aténčanov ľudí lenivých, zbabelých, táravých a chamtivých, a to tým, že ako prvý zaviedol systém diét za vykonávanie niektorých štátnych úradov (*μισθοφορία*). Gorgias tu vzápätí zástancov spartskeho spôsobu života označuje za „tých, čo majú dokaličené uši“ (*οἱ τὰ ὄτια κατεαρῳότες*) pre záľubu Sparťanov v boxe. (Plato, *Gorgias* 515e).

²⁹ Xenophon, *Apologia Socratis* 15.

³⁰ Plato: *Crito* 52e5 – 6.

³¹ Hypereides, fr. 59 (Sauppe).

³² Demosthenes: *Adversus Leptinem* 105 – 6.

Napriek tomu všetkému však zostáva faktom, že Sokrates sa až do sedemdesiateho roku svojho života úspešne vyhýbal akémukoľvek obvineniu tak z bezbožnosti, ako aj z rozvracania štátu. Hansen v tejto súvislosti pripomína úsmevný Popperov výrok hodný zamyslenia, že keby bol Sokrates občanom v jednej z Platónových utópií, určite by sa nedožil sedemdesiatky ([12], 194 – 195; cit. podľa [8], 21).

Zdá sa, že jedným z rozhodujúcich argumentov v procese so Sokratom bolo poukázanie na to, že mnohí z jeho partnerov v debatách na agore sa neblaho preslávili jednak náboženskými prehreškami, jednak zradou a antidemokratickými aktivitami, výrazne škodiacimi mestu. Z veľkého množstva previnilcov, ktorí sa stýkali so Sokratom, spomeňme v tejto súvislosti len Xenofóntom uvádzaného Alkibiada, ktorý sa okrem znesvätenia mystérií a pováľania sôch Herma dopustil aj vlastizrady proti Aténam. Z opačného politického tábora zasa pochádzal Kritias, Platónov blízky príbuzný, ktorý bol neslávne známy účasťou vo vláde tzv. tridsiatich tyranov počas oligarchického prevratu v r. 403.³³ Je pravdepodobné, že Aténčania súdili mravný charakter Sokrata podľa jeho partnerov a sympatizantov rozhovorov, ktoré viedol.³⁴ Pri definitívnom hlasovaní však zrejme rozhodol spôsob, akým sa prezentoval Sokrates pri obhajobe. Sudcov si totiž znepriatelil svojím pyšným vystupovaním (*μεγαληγορία*)³⁵ a bohorovným presvedčením nielen o vlastnej nevine, ale aj o zásluhách o mesto, za ktoré by vraj mal byť odmenený doživotným stravovaním v prytaneiu (*ἐν πρυτανείῳ σίτησις*).³⁶

Otázkou však ostáva, prečo sa tieto politické obvinenia z rozvracania demokratickeho režimu (*κατάλυσις τοῦ δήμου*) nedostali do Platónovej ani do Xenofóntovej *Apológie*. Vysvetlenie opäť ponúka Hansen, keď hovorí, že na súde sa podľa Xenofóntovej *Apológie* objavujú po oficiálnej Sokratovej obhajobe akísi jeho obhajcovia (*συναγορεύοντες, συνήγοροι*)³⁷ z radov priateľov, ktorí s najväčšou pravdepodobnosťou hájili Sokrata zočivoči politickým obvineniam predneseným Anytom a Lykónom ([8], 14). Tieto dve osoby museli byť podľa Platónovej *Apológie* Meletovi spolužalobcovia.³⁸ Hoci nám presná postupnosť súdneho procesu nie je úplne jasná,³⁹ s najväčšou pravdepodobnosťou týchto

³³ Porovnaj napr. Aischinovo svedectvo: Potom ste vy, Aténčania, zabili sofistu Sokrata, keďže zjavne vychoval Kritia, jedného z tridsiatich, ktorí zvrhli demokraciu (*Ἐπειδὴ ὑμεῖς, ὦ Ἀθηναῖοι, Σωκράτην μὲν τὸν σοφιστὴν ἀπεκτείνατε, ὅτι Κριτίαν ἐφάνη πεπαιδευκός, ἕνα τῶν τριάκοντα τῶν τὸν δῆμον καταλυσάντων*, Aeschines, in: *Timarchum* 173, 1 – 4).

³⁴ Podobný argument na súde nachádzame v Aischinovej *Reči proti Timarchovi*: Po dôkladnom vyličení Timarchovej mravnej zvrátenosti vymenúva Aischines jeho priateľov a nasledovníkov ako ďalší dôkaz jeho viny. Napokon cituje zo stratenej Euripidovej drámy *Fénix*: *τοιούτος ἐστὶν οἷσπερ ἦδεται ξυλὼν* (Človek je taký, akí sú tí, s ktorými sa stretáva). (Aeschines, in: *Timarchum* 152, 14). Aj v starom Grécku musela totiž – prinajmenšom v podvedomí ľudí – rezonovať ľudová „múdrosť“, vyjadrená u nás prísloviem „Vrana k vrane sadá, rovný si rovného si hľadá“.

³⁵ Sokratovo povýšenecké správanie na súde zdôrazňuje najmä Xenofón (*Apologia Socratis* 1 – 2).

³⁶ Plato, *Apologia Socratis* 36,5 – 37,1. O prytaneiu pozri pozn. 48.

³⁷ *Ἐρρήθη μὲν δῆλον ὅτι τούτων πλείω ὑπό τε αὐτοῦ καὶ τῶν συναγορευόντων φίλων αὐτοῦ* (Xenophon, *Apologia Socratis* 22,1 – 2).

³⁸ Platon, *Apologia Socratis* 36a.

³⁹ Táto postupnosť bola podľa Platónovej a Xenofóntovej *Apológie* asi takáto: 1. Sokratova obhajovacia reč zameraná proti Meletovi a jeho náboženským obvineniam; 2. Sokratovi obhajcovia ho bránia proti politickým obvineniam Anytovým a Lykónovým; 3. hlasovanie o Sokratovej vine v jeho neprospech v pomere 280:220 hlasov; 4. Metetos navrhuje trest smrti; 5. Sokrates si v druhej reči navrhuje ako odmenu za celoživotnú starostlivosť o mládež stravovanie v prytaneiu, neskôr pokutu 0,5 míny, ktorú na

dvoch Meletových spolužalobcov Sokrates vo svojich obhajovacích rečiach vôbec neoslovoval. Svoju reč adresuje len Meletovi, ktorého žaloba sa s najväčšou pravdepodobnosťou týkala len náboženských prečinov (*γραφὴ ἀσεβείας*).⁴⁰ Na politické obvinenia odpovedá Sokrates pri svojej obhajobe len nepriamo. Opisuje dve udalosti zo svojho života, ktoré dokazujú jeho občiansky postoj tak za demokracie, ako aj za oligarchického prevratu v r. 403 pred Kr. Najskôr hovorí o svojom odvážnom postoji pri nezákonnom procese s aténskymi veliteľmi, ktorí mali byť kolektívne súdení za to, že po námornom víťazstve pri Arginúskych ostrovoch (406 pred Kr.) nestihli pre búrku pozbierať z mora telá zabitých aténskych vojakov z trosiek lodí.⁴¹ Druhá udalosť, o ktorej tu Sokrates hovorí, sa týka jeho rozhodnutia nepredviesť zo Salamány pred nezákonný súd vlády „tridsiatich tyranov“ občana Leónta:

ἐγὼ γάρ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἄλλην μὲν ἀρχὴν οὐδεμίαν πώποτε ἤρξα ἐν τῇ πόλει, ἐβούλευσα δὲ καὶ ἔτυχεν ἡμῶν ἡ φυλῆ Ἀντιοχίς πρυτανεύουσα ὅτε ὑμεῖς τοὺς δέκα στρατηγούς τοὺς οὐκ ἀνελομένους τοὺς ἐκ τῆς ναυμαχίας ἐβουλεύσασθε ἄδρόους κρίνειν, παρανόμως, ὡς ἐν τῷ ὑστέρῳ χρόνῳ πᾶσιν ὑμῖν ἔδοξεν. τότε ἐγὼ μόνος τῶν πρυτάνεων ἠναντιώδημι ὑμῖν μηδὲν ποιεῖν παρὰ τοὺς νόμους καὶ ἐναντία ἐψηφισάμην καὶ ἐτοιμῶν ὄντων ἐνδεικνύμαι με καὶ ἀπάγειν τῶν ἐρήτορων, καὶ ὑμῶν κελεύόντων καὶ βουόντων, μετὰ τοῦ νόμου καὶ τοῦ δικαίου ὡμην μᾶλλον με δεῖν διακινδυνεύειν ἢ μετ' ὑμῶν γενέσθαι μὴ δίκαια βουλευομένων, φοβηθέντα δεσμῶν ἢ θάνατον. καὶ ταῦτα μὲν ἦν ἔτι δημοκρατουμένης τῆς πόλεως ἐπειδὴ δὲ ὀλιγαρχία ἐγένετο, οἱ τριάκοντα αὖ μεταπεμφθέντες με πέμπτον αὐτὸν εἰς τὴν θόλον προσέταξαν ἀγαγεῖν ἐκ Σαλαμῖνος Λεόντα τὸν Σαλαμῖνιον ἵνα ἀποθάνῃ, οἳα δὴ καὶ ἄλλοις ἐκεῖνοι πολλοῖς πολλὰ προσέταπτον, βουλόμενοι ὡς πλείστους ἀναπλῆσαι αἰτίων. τότε μέντοι ἐγὼ οὐ λόγῳ ἀλλ' ἔργῳ αὖ ἐνεδειξάμην ὅτι ἐμοὶ

Nikdy som, vážení Aténčania, nezastával v meste žiaden úrad okrem toho, že som bol raz členom rady.⁴² Zhodou okolností naša fýla Antiochis riadila rokovanie snemu práve vtedy, keď ste chceli spoločne súdiť oných desiatich veliteľov za to, že nepozbierali z mora telá vojakov padlých v námornej bitke. Bolo to nezákonné, ako ste aj sami neskôr uznali. Vtedy som sa vám ja jediný zo všetkých prytanov postavil na odpor. Odmietol som konať čokoľvek nezákonné a hlasoval som proti vášmu návrhu. Napriek tomu, že politickí rečníci boli pripravení udať ma a odvieŕť do žalára, i napriek vášmu hlasnému kriku, ktorým ste im to schvaľovali, som usúdil, že je pre mňa lepšie podstúpiť nebezpečenstvo stojac na strane práva a zákona, než sa, zastrašený väzením a smrťou, pridať k vám a hlasovať za vaše nezákonné návrhy. To všetko sa pritom dialo ešte za demokratického režimu v meste. Keď nastúpila oligarchia, „tridsiati“ si ma zavolali spolu s ďalšími štyrmi do rotundy⁴³ a prikázali mi zo Salamány priviesť Leónta, sala-

naliehanie priateľov zmení na 30 min; 6. hlasovanie, ktorým sa ešte vyšším pomerom hlasov stanovuje pre Sokrata trest smrti; 7. záverečná reč, v ktorej sa Sokrates lúči s priateľmi a hovorí o smrti, ktorá ho čaká.

⁴⁰ Svedčí o tom aj správa z Diogena Laertského, citovaná vyššie, kde sa v súvislosti s textom žaloby, ktorá tu má výlučne náboženský charakter, uvádza len Meletovo meno. Podľa Platóna (najmä *Eutyfron* 2a – c, 5c a *Theaitetos* 210d) túto žalobu Meletos aj osobne doručil kráľovskému archontovi, pod kompetenciu ktorého spadali náboženské previnenia. (pozri [13], s.v. archontes).

⁴¹ Právo byť pochovaný vo vlasti bolo základným právom gréckeho občana.

*θανάτου μὲν μέλει, εἰ μὴ ἀγροικότερον ἦν
 εἰπεῖν, οὐδ' ὀτιοῦν, τοῦ δὲ μηδὲν ἄδικον μηδ'
 ἀνόσιον ἐργάζεσθαι, τούτου δὲ τὸ πᾶν
 μέλει. ἐμὲ γὰρ ἐκείνη ἡ ἀρχὴ οὐκ
 ἐξέπληξεν, οὕτως ἰσχυρὰ οὖσα, ὥστε ἄδικόν
 τι ἐργάσασθαι, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκ τῆς θόλου
 ἐξήλθομεν, οἱ μὲν τέτταρες ἄχροντο εἰς
 Σαλαμίνα καὶ ἠγάγον Λέοντα, ἐγὼ δὲ
 ἀχώμην ἀπιὼν οἴκαδε. καὶ ἴσως ἂν διὰ
 ταῦτα ἀπέθανον, εἰ μὴ ἡ ἀρχὴ διὰ ταχέων
 κατελύθη. καὶ τούτων ὑμῖν ἔσονται πολλοὶ
 μάρτυρες.*

mínskeho občana, aby ho mohli zabiť. Mnoho takýchto vecí totiž prikazovali aj mnohým iným v snahe zaplietť čím viac ľudí do svojich zločinov. Vtedy som nie slovom, ale činom dokázal, že mi ani štipku – ak to môžem tak expresívne povedať – nezáleží na vlastnom živote či smrti, ale výlučne na tom, aby som neurobil nič nespravodlivé ani nič bezbožné. Ani táto vláda ma nedokázala napriek svojej veľkej moci zastrašiť a donútiť k tomu, aby som vykonal niečo nespravodlivé. Keď sme totiž vyšli z rotundy, tí štyria odišli na Salaminu a priviedli Leónta, ja som sa však pobral domov. A určite by ma boli preto aj zabili, ak by vtedajší režim nebol tak rýchlo zvrhnutý. Mám aj mnohých, ktorí vám tieto udalosti ochotne dosvedčia.

Platon, *Apologia Socratis* 32a9 – 32e1

Po prezentovaní viacerých pramenných miest na záver našich úvah o Sokratovom vzťahu k aténskej polis konštatujeme, že tento filozof predstavoval výnimočný intelektuálny i ľudský fenomén svojej doby. Výnimočnosť Sokratovho myšlienkového i humanistického posolstva však nedokázali jeho súčasníci vstrebať ani pochopiť. Naopak, hektická aténska demokracia sa cítila po prehratej vojne so Spartou a dvoch antidemokratických prevratoch Sokratovou kritikou ohrozená, čo vyústilo do jeho nespravodlivého odsúdenia a priam mučeníckej smrti. Záver Sokratovho života, akokoľvek nás poburuje nespravodlivosť rozhodnutia aténskeho „demokratického“ tribunálu a absurdnosť celého tohto nedorozumenia, sa nám po bližšom preskúmaní historických, psychologických a hodnotových skutočností zdá prirodzeným a svojim spôsobom nevyhnutným závršením Sokratovho životného diela. Sokratovo martýrium je krajným vyjadrením vzorového vzťahu gréckeho občana k mestskému štátu, s ktorým sa podľa slov populárneho historika M. Granta „jeho občania stotožňovali do tej doby nevídaným a pre dnešného človeka až neznesiteľným spôsobom“ [7], 17).

LITERATÚRA

- [1] AESCHINES: *In Timarchum*. Ed. V. Martin and G. de Budé. Paris: Les Belles Lettres 1927.
- [2] ARISTOTELES ET CORPUS ARISTOTELICUM: *Athenaion Politeia*. Ed. H. Oppermann. Leipzig: Teubner 1928.
- [3] *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Sestavili D. Miller, J. Colemanová, W. Connolly,

⁴² Ide o Radu 500, o ktorej sme hovorili vyššie.

⁴³ Išlo o kruhovú stavbu na agore (ἀγοράς), kde sa stravovali prytani (πρυτανεῖον) a kde dočasne sídlila oligarchická chunta „tridsiatich tyranov“.

- A. Ryan. (Basil Blackwell 1987, 1991). Prel. J. Kuchtová, I. Lukáš, J. Ogrocká. Brno: Barrister & Principal 2000.
- [4] DEMOSTHENES: *Adversus Leptinem*. Ed. S. H. Butcher. Oxford: Clarendon Press 1907.
- [5] *Dějiny pravěku a starověku (I. část)*. J. Pečírka a kol. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979.
- [6] DIOGENIS LAERTII *Vitae philosophorum*. Ed. H. S. Long. Oxford: Clarendon Press 1964.
- [7] GRANT, M.: *Zrození Řecka (The Rise of the Greeks, 1987)*. Prel. G. Císař. Praha: BB/art s. r. o. 2006.
- [8] HANSEN, M. H.: The Trial of Socrates – from the Athenian Point of View. In: *Historisk-filosofiske Meddelelser 71*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters 1995, p. 1 – 36.
- [9] HYPEREIDES: *Fragmenta*. Ed. C. Jensen. Leipzig: Teubner 1917.
- [10] ISOCRATES: *Panathenaicus (orat. 12)*. Ed. G. Mathieu and É. Brémond. Paris: Les Belles Lettres 1962.
- [11] PLATONIS: *Opera*. Ed. J. Burnet. Oxford: Clarendon Press 1900 (repr. 1967).
- [12] POPPER, K.: *The Open Society and its Enemies I*. Routledge 1945.
- [13] *The Oxford Classical Dictionary*. Ed. S. Hornblower, A. Spawforth. Oxford: Oxford University Press 2000.
- [14] THUCYDIDES: *Historiae*. Ed. H. S. Jones and J. E. Powell, Oxford: Clarendon Press 1942.
- [15] XENOPHONTIS: *Apologia Socratis*. Ed. E. C. Marchant. Oxford: Clarendon Press 1921.
- [16] XENOPHONTIS: *Memorabilia*. Ed. E. C. Marchant. Oxford: Clarendon Press 1921.

Poznámka autora: Tento príspevok svojim rozsahom (cca 28 normostrán) zodpovedá dvom štandardným vedeckým štúdiám tvoriacim jeden obsahovo nedeliteľný celok. Prvá z nich bola realizovaná v rámci projektu VEGA *Sokratika: Sokratovská tradícia myslenia od antiky po súčasnosť*, č. 1/2499/05, druhá v rámci projektu VEGA *Antické koncepty demokracie a slobody a ich filozofická relevancia pre súčasnosť*, č. 1/4684/07.

Mgr. Andrej Kalaš, PhD.
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Gondova 2
818 01 Bratislava 16
SR
e-mail: andrej_kalas@yahoo.com